

«Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 1–2 листопада 2013 року). – Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2013. – С. 9–14.

1.1. Історія України

Місце промисловості українських губерній у системі монополістичного капіталу Російської імперії

Забудкова Ольга Андріївна, аспірантка
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Напередодні Першої світової війни українські губернії Російської імперії були одним з економічно найрозвинутіших регіонів країни. Вони входили до складу трьох економічних районів: Південно-західного (Подільська, Волинська та Київська губернії), Малоросійського (Чернігівська, Полтавська та Харківська) та Південного (Катеринославська, Таврійська, Херсонська, а також Астраханська, Бессарабська губернії та область Війська Донського). З початком ХХ ст. для цих районів були характерними загальноімперські процеси, пов'язані з монополізацією промисловості. Україна була не лише ринком для збуту товарів монополій, а й територією, де розташовувалася значна частина їх виробничих потужностей. За даними урядової «Торгово-промислової газети» у 1907 р. лише в Південному районі діяло 39 з близько 120 підприємницьких об'єднань різних галузей промисловості, причому 27 з них – у Херсонській губернії [8, с. 1]. Тож цікавим є визначення ролі цих підприємств у найбільших монополістичних об'єднаннях Російської імперії.

Однією з найважливіших галузей промисловості в умовах індустріалізації та розвитку транспорту в імперії була гірнича справа. Перш за все, це стосувалося видобутку вугілля. Виробничі потужності створеного в 1904 р. синдикату «Продвугілля» були розташовані на території Катеринославської губернії. До його складу входили 18 великих вугільних товариств Донбасу, виробництво яких у 1912 р. складало близько 60% видобутку регіону [6, с. 25]. Враховуючи те, що частка донецького вугілля в видобутку Європейської Росії становила в 1912 р. близько 73,4%, то бачимо, що «Продвугілля» контролювало більшу частину ринку мінерального палива в імперії [10, с. 190].

Підросійська Україна мала також значні поклади залізної руди. Найбільшим центром залізорудної промисловості був Криворізький басейн. Загалом Південний район у 1913 р. давав близько 72,2% загальноімперського видобутку [11, с. 168]. Тож утворений у 1908 р. шістьма підприємствами Криворізького басейну синдикат «Продаруд», що зосередив у свої руках реалізацію понад 80% руди, мав визначальне значення на залізорудному ринку країни [6, с. 25].

В українських губерніях видобувалися всі існуючі види кухонної солі: самосадна (Таврійська і Херсонська губернії), виварна (Харківська губернія) та кам'яна (Катеринославська губернія). Починаючи з 1902 р. тут діяло кілька монополістичних угод, що об'єднували промисловців кожного району, а також міжрайонних об'єднань. Ці організації постійно контролювали видобуток солі в районі, на долю якого в 1913 р. припадало виробництво близько 50% солі в Російській імперії [2].

Однією з найбільш розвинутих галузей господарства українських губерній була металургійна промисловість. У 1902 р. тут було засновано найбільший у цій галузі синдикат «Продамет». У 1911 р. до його складу входило від 13 до 24 підприємств (залежно від товару, з реалізації якого укладали угоду), з яких 12 було розташовано в Україні [3]. Дані про частку участі заводів Донецько-Придніпровського регіону в угодах «Продамету» подає в своїй монографії український історик О. В. Щербініна. Так, ця частка по сортовому та фасонному залізу в різні роки складала від 46,15% (1909 р.) до 58,43% (1914 р.), по листовому та широкосмуговому залізу – від 50,39% (1907–1909 рр.) до 60,22% (1909–1912 р.), по балках і швелерах – від 75,65% (1904–1906 рр.) до 92,72% (1910 р.), по осях і бандажах – від 40–41% (1909–1914 рр.) до 58% (1903–1905 рр.) [16, с. 161–164]. Тож наведені дані говорять про те, що саме підприємства, розміщені в Україні складали основу синдикату «Продамет».

Значно меншим був вплив підприємств українських губерній у монополіях металообробної промисловості, яка давала лише близько 16% загального виробництва Російської імперії [1, с. 164].

У 1903 р. розпочав роботу всеросійський синдикат «Цвях», що об'єднував 32 заводи, які виготовляли цвяхи, залізний і сталевий дріт. З них лише 3 заводи були розташовані в Україні (Дружковський, Олександрівський, Дніпровський). У 1908 р. цей синдикат було ліквідовано, проте вже наступного року було утворено схоже об'єднання під назвою «Дріт». Синдикату належало виробництво близько 50% продукції галузі, проте вплив українських заводів у ньому був мінімальним, оскільки їх більшість залишилася поза угодою та складала їй конкуренцію [15, с. 65]. Отже заводи Півдня в цій галузі виконували контрсиндикатські функції.

Більший вплив підприємства України мали в створеному у 1902 р. синдикаті «Трубопродаж», який на початку ХХ ст. об'єднував всі підприємства Російської імперії, що виробляли металеві труби. Згідно з оновленим у 1908 р. договором до угоди приєдналися 8 акціонерних товариств, підприємства чотирьох з яких діяли в Південному районі, а саме на українських територіях (за виключенням Таганрозького металургійного товариства). Їхня квота в синдикаті складала 41,88% для труб малого діаметру, 44,59% – великого та 57,6% для паровозних труб [5, с. 346–347].

Транспортне машинобудування в українських губерніях було представлено в першу чергу великими паровозобудівними заводами в Харкові та Луганську. В 1900 р. вони виробляли 23,3% продукції цієї галузі в імперії, а в 1915 р. – вже 40% [6, с. 19]. У 1900 р. вони приєдналися до синдикату «Продпаровоз», який перед початком війни реалізовував майже 100% паровозів у Російській імперії. Їх частка в угоді в середньому становила 28%, що говорить про достатньо великий, але не вирішальний вплив цих підприємств у синдикаті [4].

Значно меншою була вага українських заводів у створеному в 1904 р. синдикаті «Продвагон», ступінь монополізації ринку яким збільшилася протягом 1910–1913 рр. з 83,8% до 98,9% [9, с. 23]. До його складу входили лише 2 підприємства Південного району – товариство Брянських заводів і Миколаївський завод [15, с. 66]. Та й в цілому в 1913 р. підприємства

українських губерній виробляли всього близько восьмої частини залізничних вагонів у Російській імперії [7, с. 127].

Найбільшим впливом у машинобудуванні користувалися підприємства України, що виробляли сільськогосподарські машини. Наприкінці XIX ст. їх частка складала 59,58% виробленої продукції цієї галузі в Європейській Росії [7, с. 128]. На початку 1914 р. на Півдні України три найбільші заводи (І. І. Ельворті в Єлисаветграді, Р. та Т. Гена в Одесі та торгівельний дім «Копп» в Олександрівську) утворили місцевий синдикат «Врожай», який контролював приблизно 16% виробництва сільськогосподарської техніки в імперії [12, с. 76].

Харчова промисловість давала близько 41,5% вартості всієї продукції України [1, с. 167]. У першу чергу це стосувалося цукрової галузі, центрами якої були Київська, Подільська, Волинська, Харківська, Чернігівська та Полтавська губернії. У 1887 р. тут було створено одну з перших у Російській імперії монополій – синдикат цукрозаводчиків. На початку 1890-х рр., він об'єднував 92% заводів цієї галузі та повністю контролював цукровий ринок країни. З 1902 р. українські заводи приймали участь в угоді виробників рафінаду, яка укладалася декілька разів на невеликі строки, проте існувала аж до кінця Першої світової війни. Оскільки протягом 1901–1917 рр. частка підросійської України у виробництві рафінаду складала 73–75%, а до угоди входили всі виробники рафінаду, то можемо зробити висновок про вирішальне значення підприємств цього регіону в монополіях цукрової галузі [6, с. 19].

У 1910 р. в Одесі виник синдикат представників рибоконсервної промисловості Півдня Росії. На згадану галузь у цьому регіоні на початку XX ст. приходилося близько 90% рибообробного виробництва в імперії, тож новостворений синдикат був достатньо впливовим [9, с. 53].

Українські підприємства входили й до складу монополістичних об'єднань у галузі обробки мінеральних речовин. Так, до складу дзеркального синдикату, що виник у 1902 р. приєдналися всі існуючі в імперії чотири товариства, що виготовляли дзеркальне скло. З них розташоване в Костянтинівці Катеринославської губернії «Товариство дзеркальних заводів на Півдні Росії»

мало частку близько 30,6% [13, с. 13]. З 1904 р. у цій цементній промисловості діяв синдикат у вигляді «Російського товариства торгівлі цементом», який складався з заводів Південного району та повністю контролював цементний ринок Європейської Росії. До його складу входили й підприємства українських губерній. Наприкінці Першої світової війни тут виробляли портланд-цемент на 10 заводах [14].

Існували й інші монополістичні угоди в промисловості українських територій Російської імперії. Ми намагалися розглянути лише найбільш відомі та значущі з них, лишивши поза увагою численні місцеві угоди, які існували в кожній галузі та об'єднання, де частка українських підприємств була мінімальною.

Таким чином, на початку ХХ ст. промислові підприємства, розташовані в українських губерніях мали вагомий вплив у більшості великих промислових монополій, та навіть складала основу таких синдикатів як «Продамет», «Продвугілля», «Врожай», «Продаруд», об'єднання цукрозаводчиків та інших. Це дозволяє зробити висновок про значну роль підприємств підросійської України в системі монополістичного капіталу Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Винар Б. Українська промисловість : студія советського колоніалізму. Т. 1. Праці іст-філософ. секції / Б. Винар. – Париж: [б. в.], 1964. – 397 с.
2. Державний архів Донецької області, ф. 170, оп. 1, спр. 1, арк. 180.
3. Держархів Донецької обл., ф. 6, оп. 1, спр. 216, арк. 9.
4. Державний архів Харківської області, ф. 749, оп. 1, спр. 876, арк. 33.
5. Договор трубопрокатных и железоделательных заводов об организации совместной продажи стальных и железных труб // Монополии в металлургической промышленности России (1900–1917). Документы и материалы. – М–Л. : Издательство Академии наук СССР, 1963. – С. 344–365.
6. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.

7. Жиленкова І. М. Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу / І. М. Жиленкова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Збірник статей. – Вип. XX. – К. : Інститут історії України, 2013. – С. 112–141.
8. Касперович Г. Объединение промышленности / Г. Касперович // Торгово-промышленная газета. – 1907. – № 283. – С. 1.
9. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – в начале XX века. На материалах Украины / Б. А. Кругляк. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 1992. – 192 с.
10. Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1912 г. – СПб. : Типография редакции периодических изданий Министерства финансов, 1913. – 287 с.
11. Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности. – Петроград : Типография И. Флейтмана, 1915. – 354 с.
12. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / [Ред. коллегия: д-р экон. наук А. А. Нестеренко и др.]. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1954. – 555 с.
13. Стекольный синдикат // Биржа. – 1911. – № 10. – С. 13.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1064, оп. 1, спр. 28, арк. 12–13
15. Шполянский Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века / Д. И. Шполянский. – М. : Акад. наук СССР, 1953. – 148 с.
16. Щербініна О. В. Іноземний капітал / О. В. Щербініна. – Донецьк: Донбас, 2000. – 256 с.